

Qunduz Nishanbayeva

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"San'atshunoslik va madaniyatshunoslik" kafedrası
dotsenti, tarix fanlari nomzodi
E-mail: qunduznishanbayeva@gmail.com*

MA'RIFAT QALDIRG'OCHLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda xotin-qizlarning jamiyatdagi o'rni va nufuzini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanganligi, shuningdek xotin-qizlarning ta'lim, san'at, ilm-fan, ijtimoiy faollik va milliy qadriyatlarni asrab-avaylashdagi ishtiroki bilan bog'liq jarayonlar jadid ma'rifatparvarlarining ushbu masalaga yondoshuvlari hamda bugungi kundagi ahamiyatga ega bo'lgan tarixiy tajribalari keng yoritib berilgan. Shuningdek, jamiyatning madaniy ravnaqi va xotin-qizlar masalasi bir-biri bilan uzviy bog'langan muammo ekanligi madaniyatshunoslik nuqtayi nazardan yoritilgandir.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, xotin-qizlar, madaniy ravnaq, ta'lim, san'at, ilm-fan, jadid ma'rifatparvarlari, ilk pedagoglar.

HERALDS OF ENLIGHTENMENT

Abstract. This article highlights that in recent years in the Republic of Uzbekistan, increasing the role and status of women in society has become one of the priority directions of state policy. It also broadly covers the processes related to women's participation in education, art, science, social activity, and the preservation of national values, as well as the approaches of Jadid enlighteners to this issue and their historically significant experiences that remain relevant today. Furthermore, from a cultural studies perspective, it explains that the cultural development of society and women's issues are closely interconnected.

Keywords: Uzbekistan, women, cultural development, education, art, science, Jadid enlighteners, early educators.

Mamlakatimizda ayol qadrini yuksaltirish borasida amalga oshirilgan keng qamrovli islohotlar, albatta, bu borada huquqiy asoslar yaratilganligi va muntazam takomillashtirib borilayotganligi bilan hal qiluvchi ahamiyatga egadir. Xususan, O'zbekiston respublikasi Konstitutsiyasining 46-moddasida "xotin-qizlar va erkaklar teng huquqlidirlar" deb belgilanganligi mamlakatimizda gender tenglikni ta'minlash, xotin-qizlarning jamiyat va davlat boshqaruvidagi rolini oshirish borasidagi tizimli islohotlar uchun bosh huquqiy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

So'nggi yillarda xotin-qizlarning huquq va qonuniy manfaatlarini ta'minlash, ularning jamiyatdagi rolini kuchaytirish, oila institutini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish ishlari yangi sifat bosqichiga ko'tarildi.

Ayollarni qo'llab-quvvatlash masalalarida davlat rahbarining bevosita tashabbusi bilan 30 dan ortiq farmon va qarorlar hamda hukumat qarorlari qabul qilinganligini qayd etib o'tish joiz. Birgina joriy yilning mart oyida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oila va xotin-qizlar bilan ishlash, mahalla va nuroniyatlarni qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, "Oila va xotin-qizlarni tizimli qo'llab-quvvatlashga doir ishlarni yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonlari hamda "Oila va xotin-qizlar davlat qo'mitasi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi qarori qabul qilindi.

Mazkur normativ-huquqiy hujjatlar quyidagi ijobiy jihatlari bilan alohida ahamiyatga ega: birinchidan, oila va xotin-qizlar bilan professional tarzda ishlashga ixtisoslashtirilgan yangi davlat organi – oila va xotin-qizlar davlat qo'mitasi tashkil etdi; ikkinchidan, xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash, ularning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish sohasidagi yagona davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari belgilab berildi; uchinchidan, xotin-qizlar bilan ishlashning yangi mexanizmi – mahallalarda xotin-qizlar bilan maqsadli va manzilli tartibda ishlash amaliyoti belgilab berildi; to'rtinchidan, xotin-qizlar

huquqlarini ta'minlash hamda ularni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish maqsadida yangi huquqiy mexanizmlar – prokuratura organlarining ushbu sohasidagi qonunchilik ijrosi ustidan nazorati joriy etildi; beshinchidan, xotin-qizlarga ta'lim olishlari, ilmiy-ijodiy faoliyat bilan shug'ullanishlari uchun davlatning yangi kafolatlar va imtiyozlar paketi joriy etildi; oltinchidan, xotin-qizlarning tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash, ularning munosib turmush kechirishlariga ko'maklashishni nazarda tutuvchi amaldagi mexanizmlar takomillashtirildi; yettinchidan, xotin-qizlarning sog'lig'ini saqlash, xotin-qizlarga xos bo'lgan kasalliklarni barvaqt aniqlash va oldini olish, onalikni muhofaza qilishga qaratilgan yangi tizim joriy etildi; sakkizinchidan, xotin-qizlar bilan muloqot qilishning yangi mexanizmlari joriy etilmoqda va muloqotning yangi, samarali platformalariga asos solindi.

“Oila va xotin-qizlarni tizimli qo'llab-quvvatlashga doir ishlarni yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi farmon bilan 2022–2026-yillarda xotin-qizlarning mamlakat iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy hayotining barcha jabhalarida faolligini oshirish bo'yicha milliy dastur hamda milliy dasturni 2022–2023-yillarda amalga oshirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar rejasi tasdiqlandi.

Xotin-qizlarning bilim darajasini oshirish uchun keng tushuntirish ishlari olib boriladi, chunki ko'p muammolar (ajralishlar, uysizlik) bilim yetishmasligidan kelib chiqadi. Parlamentda ayollar ulushi BMT standartlariga yetdi, bu ularning madaniy va siyosiy rivojini ko'rsatadi.

“Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi” milliy dasturida bandlik, salohiyatni ro'yobga chiqarish, oila va onalik himoyasi, qizlarni sog'lom tarbiyalash, milliy qadriyatlar ruhida kamol toptirishga e'tibor kuchaytirilgan.

Gender nazariyasi asoschilaridan biri Simone de Beauvoir ayolning ijtimoiy maqomi biologik emas, balki ijtimoiy-madaniy konstruktsiya ekanini ta'kidlab, “Ayol bo'lib tug'ilmaydi, balki ayolga aylanadi” degan g'oyani ilgari suradi. Ushbu fikr xotin-qizlar ijtimoiy-madaniy qiyofasi jamiyat tomonidan

shakllantirilishini ilmiy jihatdan asoslaydi. Bu borada o'z davrida jadid ma'rifatparvarlari xotin-qizlar madaniy ravnaqini milliy taraqqiyotning strategik omili sifatida baholaganlar. Shu nuqtayi nazardan, jadidlar merosi bugungi yangilanayotgan O'zbekistonda xotin-qizlar siyosati va madaniy rivojlanish konsepsiyalarining ilmiy-nazariy asoslaridan biri hisoblanadi. Ular o'z qarashlari orqali ayollar ta'limi jamiyat taraqqiyotini; onalar ma'naviyatini; gender tengligi ijtimoiy barqarorlik kabi g'oyalarni ilgari suradilar.

Jadid ma'rifatparvarlaridan Mahmudxo'ja Behbudiy fikricha: "Millatni isloh qilmoq uchun, avvalo, onalarni isloh qilmoq kerak" [1, 40-b], – deydi. Bu bilan adib ayollar ta'limi va ma'naviyati jamiyat islohotining bosh nuqtasi ekanligini ta'kidlasa, Abdurauf Fitrat esa "Bir millatning saodati ayollarning tarbiyasiga bog'liqdir" [2, 60-b] deb, ayollarning ma'naviy va intellektual darajasi millat kelajagini belgilashini alohida ta'kidlaydi.

Ma'rifatparvar jadidchilar orasida Salima Yoqubova va Mahfuza Maqsudovalarning "Muallimalik masalasi" deb nomlangan maqolasida keltirilishicha Turkistonlik ayollar uchun Yevropa usulidagi maktablar ochilishi, ularda muallimlik shahodatnomasi bo'lgan, alohida kurslardan o'tgan muallimalar dars berishgan. Ularga ma'lum miqdorda oyliklar belgilanishi kerakligi haqida mulohazalar bayon qilinadi [3]. Mualliflar Turkistonda ham xuddi yevropada bo'lganidek, xotin-qizlardan muallima tayyorlaydigan oliy o'quv yurtlari ochilishi masalasini qo'yadilar. Umuman, ayollarning ilmsizligi muammosi taraqqiyparvarlarni doimo tashvishlantirgan. Ular hatto boshqa musulmon davlatlarida bu holatning mavjudligini yoritishga harakat qilganlar. Jumladan, bir maqolada "Misr hududida 5 million 265 ming 250 nafar xotun borligi bilindi. Bularning yolg'uz 20 ming nafari, ya'ni yuz xotunga bir nafari o'qib va yozmoq bilur ekan. Alarningda ko'pi yevropali yoki nasoro arab xotunlaridur" [4, 72-b], muallif "O'qimoq namozdek er va ayolg'a shar'an farz" ekanligini yana bir karra eslatadi. Bunday mazmundagi maqola Zahriddin Fathiddinzoda qalamiga mansub bo'lib, Unda xotin-qizlarning ilm o'rganishi va tarbiyasi xususida so'z boradi [5].

Ishoqxon Ibrat o'zining "Tarixi madaniyat" asarida ham qizlarni o'qitish borasida quyidagilarni yozgan: "ammoki, qizlar maktabig'a kelsak, bu qiyinroq ko'rinadur. Xalqni vahshiyot va ota-onalar qizlarini ehtiyot qilishi, odamg'a, bir yerga yubormasligi, xalqni ilm qudratini bilmagani, xusus, xotunlarda taassufga g'arq bo'lub, bular bu taassufni yo'qotishga ellik yillar kerak bo'lishi ko'runadur. Munga ham yo'llar tofsa bo'lurki, otunbibilarni erlari targ'ib qilsalar, muallimalarda bir-ikki oylar yozuv va hisoblarni bilib olub, andin so'ng o'zlarini mahallasiga otunbibilardan muallima qilib, oncha (ancha) muncha oylik berib tursalar. Bular vaqti-vaqti ila katta muallimatefasi (tepa)dan qarab tursa, besh-o'n yillar ichinda har qishloqda besh-o'n muallima tayyor bo'lishini umid qilsa bo'lur. Ammoki, hozirdan darhol muallimag'a bor deganda, xotunlar ko'b bo'lmagan so'zlarni ayturlar" [6, 137-b]. Jadidlar oila va jamiyatda o'qimishli ayolning o'rni hamda mavqeyi o'zgacha ekanligini tushuntirishga harakat qilganlar. Bu haqda manbalardan quyidagilarni bilish mumkin: "Xotunlarni o'qitmoq va ularning aqlariga jilo bermoq va erlari birla yaxshi muammolar qilmoq va bolalarini tarbiyat qilmoq va zindakorchilikni yaxshi bilmaklari xususida ta'lim, albatta, zarurdir" [7].

Jadidlar tomonidan ilgari surilgan ayol, oila, jamiyat masalalari umuminsoniy muammolarni hal etishga qaratilgan bo'lib, bugungi kunda ham yuksak ahamiyatga egadir. Xotin-qizlarning o'qimishli, ilimli, madaniyatli, o'z jamiyati uchun zarur va foydali insonlar bo'lib yetishishlari kabi ularning masalalari jadidlar matbuotining dolzarb mavzularidan biriga aylandi. Bu mavzuda ko'plab maqolalar, she'rlar, badiiy asarlar chop etib borildi. So'fizodaning "O'qunglar onalar", Tavalloning "Hamshiralar tilindan" she'rlarida Turkiston xotinlarining "mute' joriyalar" ga aylanib qolganligi, ularning ma'rifatli bo'lishiga qarshilik ko'rsatayotgan "chalasavod"larga qarshi chiqildi. "Agarda har bir millatning istiqbolini bilmak xohlansa ul millatni bolalariga nazar va ularning sihatlariga va husni tarbiya va ta'limlariga [8] katta e'tibor zarurligi Abdusalom Azimiyning "Ta'lim va tarbiya" maqolasining bosh mavzusi bo'lgan. "Agarda

onalar johila bo'lmay, balki oqila, muhazzaba, mutaallama va odobi sahihalarga dono bo'lsalar va bolani o'z tarbiyasiga muvofiq bo'luvini tushunsa, hivzi sihat va odobga rioya etsa va nobajo bo'lunmog'idan to'xtatsa va odibi islomiya va axloqi marziya birla tarbiyat etsa, albatta, ul bolani oqil va halim bo'lmog'iga shak va shubha yo'qdir" [9].

Yana bir tarixiy manbaaga murojaat qiladigan bo'lsak, jadid ma'rifatparvari Rauf Muzaffarzoda o'zining "Yangi yildan eski tilaklar" nomli maqolasida milliy matbuot qanday bo'lishi va qaysi yo'nalishda rivojlanishi haqida fikr bildirar ekan, "Erlarimiz ham, xotin-qizlarimiz ham maishat, tarbiya va dunyo ila tanishtursun va onlarning fikrlarini ochub ahvoli olamdan xabar bersun" [10]. Eng ahamiyatlisi shundaki, ushbu murojaatga javoban ayol mualliflarning Turkiston xotin-qizlari hayoti, kundalik turmushi bilan bog'liq bo'lgan voqyealarni kengroq yoritgan maqolalari vujudga keldi. Ana shunday maqolalardan biri Sora Muzaffariyaning "Ayb o'zimizda" deb nomlangan maqolasi bo'lib, unda Turkiston xotin-qizlarining haq-huquqlari masalasi haqida fikr yuritiladi. "Bizda iste'dod ham bor, qobiliyat ham bor. Ong va fikr ham bor. Bir uy ichigina emas, ba'zi erlar ham o'miga keltira olmaydigan, mamlakatlar idora qiladurg'on quvvat ham bor. Sora Muzaffariya Turkiston xotin-qizlarining Ovrupa ayollaridek erkaklar bilan teng huquqlilik asosida hayot kechirishni, jamiyatning har bir jabhasida faoliyat ko'rsatishni orzu qiladi. "Ey turk xotuni! Xalqimiz bizg'a salomat aql va fitri bo'lgan iste'dod va qobiliyat bergan-ku! Oni dunyoga chiqarishdan ma'n qilmoqqa kimning haqqi bor!" [11]. Abdurauf Fitratning "Oila" deb nomlangan kitobining asosiy qismi ayolga, uni qanday hurmat qilish va unga qanday munosabatda bo'lishga bag'ishlangan. Ushbu kitobda "Qiz bolalar o'qishi kerakmi?" degan band ham bor. Muallifga ko'ra, insonning intellektual holati, oladigan ta'limi ko'p jihatdan ayollarga, onalarga bog'liq. Muallifning yozishicha, erkak tirikchilik uchun yegulik-ichgulik topish bilan band, ayol esa erkakdan ko'ra ma'lumotliroq bo'lishi shart, chunki u, asosan bolalar va ularning tarbiyasi bilan shug'ullanadi.

Yuqorida keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, jadid ma'rifatparvarlari ayollarni oila, jamiyatdagi o'rini topishi uchun ta'lim olishlari muhim ekanligini tushunib yetganlar.

XX asr boshlarida O'zbekistonda paydo bo'lgan milliy-taraqqiyparvar harakatlar dasturida ayollar erkaklar bilan teng huquqli bo'lishi va ijtimoiy hayotda o'z o'rini egallashi masalasi o'z aksini topgan edi. Jumladan, jadid tashkiloti "Sho'roi islom" o'zining dasturida birinchi bo'lib ayollarga saylovlarda qatnashish huquqini berish masalasini qo'ydi. Jadid namoyondalari M.Behbudiy, A.Fitrat, F.Xo'jayev, A.Cho'lpon, A.Avloniy kabi taraqqiyparvarlar xotin-qizlarning jamiyatdagi o'rini nihoyatda yuqori baholab, ularni ijtimoiy ozodlikka chiqarish zarurligini ta'kidlagan edilar. Ularning fikricha, jamiyatni o'zgartirish ma'naviy va madaniy-maishiy hayotning tubdan isloh qilishdan boshlanishi kerak. Ya'ni xotin-qizlarni jamiyatning to'laqonli a'zolari sifatida qabul qilmasdan, oila masalasini to'g'ri hal qilmasdan, yosh avlodni to'g'ri yo'lida tarbiyalamasdan turib jamiyatni isloh qilish, uning rivojini taraqqiyot sari yo'naltirish mumkin emas. Oxir-oqibatda millat taqdiri uning ayollari va oilasining holatiga bog'liqdir. Shuning uchun XX asrning 20-yillarida amalga oshirilgan tadbirlar nafaqat xotin-qizlar, ayni paytda jamiyatning progressiv ruhdagi erkaklari tomonidan ham qo'llab-quvvatlandi. Jadid namoyondalarining faollari masalaga dastlabki yillarda juda ehtiyotkorlik bilan yondashdilar, har bir xonadonga kirib, tushuntirish ishlari olib bordilar, maxsus xotin-qizlar klublari, artellar, do'konlar tashkil etdilar, bu yerlarda ular savod chiqardilar, tikishni va savdo-sotiqni o'rgandilar. Barcha tadbirlar Turkiston xotin-qizlari turmush tarziga xos xususiyatlarga, milliy an'analarga mutanosib holda olib borildi. Jadid faollari ko'proq ishonitirish usuliga suyangan holda harakat qilib, xotin-qizlar huquqini ta'minlash, ularni yaratuvchanlik va jamoatchilik ishlariga jalb etish borasida muayyan muvaffaqiyatlarga erishildi.

O'lkada sovet hokimiyati o'rnatilgach xotin-qizlarni ozodlikka chiqarish, jamiyatning faol ishtirokchisiga aylantirish, eng avvalo, ularni xalq maorifi

tizimiga kengroq jalb etish bilan bog'liq edi. Shu maqsadda o'tgan asrning 20-yillarning boshlaridanoq o'zbek xotin-qizlarini o'qituvchilik kasbiga ko'proq jalb etish harakati avj oldi. 1919-yildayoq Toshkentda xotin-qizlar uchun birinchi o'quv yurti va oliy pedagogika instituti ochilgan edi. 1922-yili bu o'quv yurti "Maorif uyi" nomi bilan atala boshlandi. 1923-yilda ushbu o'quv maskanini 72 ta dastlabki qaldirg'ochlar bitirib chiqdilar. Ular orasida Manzura Sobirqorieva, Hamida Tojiev, Robiya Xo'jayeva, Xosiyat Ziyamammedova va boshqalar bor edi. 20-yillarning birinchi yarmida xotin-qizlar maorif institutlarini tashkil etishga alohida e'tibor berila boshlandi. Bunday institutlarning o'quv muddati ikki yil bo'lib, ular o'sha davrdagi eng nufuzli bilim yurtlaridan hisoblanardi. 20-yillarning o'rtalariga kelib O'zbekiston xotin-qizlar Bilim yurtlari o'qituvchilari orasida dastlabki o'zbek pedagoglari paydo bo'ldilar. Samarqand xotin-qizlar pedagogika bilim yurtida o'qigan Z.Yoqubova, M.Sulaymonova, F.Yoqubova, Toshkent pedagogika texnikumida K.Shodmarova, Z.Sadriddinova, G.Agzamjonova, Qashqadaryo pedagogika texnikumida P.Abdullayeva, Xorazm pedagogika texnikumida Z.Fayziyeva, Buxoro pedagogika texnikumida X.Ma'sudova, O.Qamariddinova va boshqalar shular jumlasidandir [12].

O'z davrining bilimdon va ma'rifatparvarlaridan biri Zuhra Yusupova bo'lib, taraqqiyparvar milliy ziyolilar qatorida turib yangilikni targ'ib qilib, xotin-qizlar ozodligi yo'lida fidokorlik namunalarini ko'rsatdi.

Taraqqiyparvar ma'rifatparvarlar oilasida dunyoga kelib, "Namuna" maktabida saboq olgan xushchaqchaq va zehni o'tkir bo'lgan Sojida Nosirova ham ma'rifatning ilk qaldirg'ochlaridan edi. Sojidaga xos sifatlardan biri doimo o'zining madaniy saviyasini orttirishga va turmush bilan birga borishga intilishdir. Dastlab, Toshkent ishchilar maktabiga kirib tahsil oldi, keyin O'rta Osiyo paxtachilik institutida o'qishni davom ettirdi. So'ngra ToshMIga o'qishga kirib muvaffaqiyatli tamomladi.

O'zbek xalqining asl farzandlaridan bo'lgan Sojida Nosirova o'zining 66 yillik umri davomida achchiq azob-u haqoratlarni, ochlik-yalang'ochlik kabi

qiyinchiliklarni boshdan kechirdi. Lekin orqaga sira chekinmadi. Sharq ayoliga xos matonat, chidamlilik, po'lat irodasi bilan ularni yengib, o'zbek xotin-qizlar ilmiy xodimlarining oldingi safida mehnat qildi.

O'tgan asrning tahlkali yillarida maorif sohasida ishlash sharafiga muyassar bo'lgan xotin-qizlardan biri toshkentlik Oyposhsha Jalilova (Majidxonova) edi. Jalilovalar to'rt opa-singil bo'lib, ularning hammalari ham birinchilardan bo'lib maorif sohasida faoliyat olib bordilar. Oyposhsha, Muazzam, Muattar, Poshshaxon Jalilovalar 20–30-yillarda Sharq xotin-qizlarining savodini chiqarish hamda ayollar savodsizligini tugatish bo'yicha maxsus kurslar tashkil qilishga e'tibor berdilar. Shunday jasoratli ma'rifatparvar jonkuyarlari xizmatlari tufayli 1926-yilda respublikada 82 ta savodsizlikni tugatish maktablarida 2700 xotin-qizlar o'qigan bo'lsalar, 1936-yilda 186 ming ayol savodini chiqargan.

Bunday ayollardan biri ilk o'zbek aktrisasi sifatida tanilgan Tursunoy Saidazimova bo'lib, 1911-yilda Toshkent shahrida tavallud topadi. 1924-yildan 1927-yilga qadar Moskvadagi maorif uyi qoshida ochilgan Moskva o'zbek drama studiyasida tahsil oladi. 1927-yildan to vafotiga qadar teatrdak aktrisa sifatida faoliyat yuritgan. U ko'plab spektakllarda qo'shiq ham kuylagan. Aktrisini hamkasblari yoqimli ovozi uchun uni “o'zbek bulbuli” ham deb atashgan. Tursunoy Saidazimova dramaturg va shoir Hamza Hakimzoda Niyoziyning talabasi bo'lgan. Qisqa umri davomida o'zbek va chet el dramaturgiyasidan yorqin obrazlar yaratishga muvaffaq bo'lgan. Mariya Antonovna “Revizor”, Turandot “Malikai Turandot”, Klariche “Ikki boyga bir malay” va hokazo kabi salmoqli rollarni mahorat bilan ijro etgan. Tursunoy Saidazimova 1927-yilning 10-mayida san'atining eng gullagan davrida 17 yoshida Buxorodagi gastrol safari paytida turmush o'rtog'i tomonidan bir necha marta pichoq bilan sha'niga putur yetkazishda ayblangan. Hamza Hakimzoda Niyoziy unga bag'ishlab “Tursunoy” marsiyasini yozgan.

Bunday ayollardan yana biri Robiyaxonim Nosirova bo'lib, oilada Navoiy, Fuzuliy, Mashrab asarlari g'oyasi bilan kamol topib, mahalla ayollari va yoshlariga

adabiyotdan saboq beradi. 1923-yilda Zebuniso nomidagi xotin-qizlar bilim yurtini a'lo baholar bilan tamomlab, shu bilim yurtiga direktor rahbar etib tayinlanadi. Bilim yurti huzurida xotin-qizlar orasida ishlash bo'limini ochib, suhbatlar, ma'ruzalar, konsertlar qo'yib beradi. Shuningdek, bilim yurtida tahsil olayotgan o'zbek xotin-qizlarining madaniy va siyosiy saviyasini oshiribgina qolmay, fanning hamma sohasini egallash zarurligi tushunchasini ularning dillariga joylashga harakat qiladi.

Tojixon Rustamboyeva ham o'z davrining bilimdon va zukko, iste'dodli pedagoglaridan bo'lib, asosiy tarbiyani oilasida oladi. 1913-yilda Toshkentda birinchi xotin-qizlar maktabini tashkil qiladi va maktab ta'limi uchun birinchilardan bo'lib "Ta'limda alifbo", "Ta'limi soniy" nomida birinchi darsliklar yaratgan. Xalq maorifining haqiqiy jonkuyarlaridan biri Tojixon Rustamboeva bir necha yillar maorif sohasida xizmat qilib, ilm mash'alini el qalbiga chuqurroq olib kirishiga butun vujudi bilan intilgan pedagog edi. Uning asosiy falsafiy g'oyasi "hammadan zaruri bilim olish" edi.

Bulardan tashqari, o'tgan asrning 20–30-yillarida ayollar orasida mashhur olimalar, yozuvchilar, shoiralar, muhandislar, shifokorlar yetishib chiqdilar. Albatta, bunday o'z sohasining bilimdon ilk qaldirg'ochlarini yetishtirib berishda o'qituvchi, muallim, ilk tarbiyachi-ma'rifatparvarlarning xizmatlari katta edi. Shohida Mahzumova, Manzura Sobirova (Oydin), Xosiyat Tillaxonova, Hamida Tojievva shular jumlasidandir. Yuqoridagi ma'rifatparvar onaxonlarimiz suronli 20–30-yillarda murabbiya, muallima, mudira sifatida jonbozlik bilan ishlab madaniyat, maorif va san'at muassasalarining tashkil topishiga va rivojlanishiga ulkan hissalarini qo'shdilar.

Shohidaxonim Mahzumova oila a'zolari adabiyot va san'atdan xabardor kishilar bo'lib, Toshkentning Arpapoya mahallasida istiqomat qilar edilar. Eng ahamiyatli jihati shunda ediki, bu mo'jazgina ziyoli oilada xotin-qizlar yarim maxfiy holda musiqa chalar, ashula va g'azalxonlik qilishar, san'atga qiziqishlari ham o'zgacha edi. Ana shunday muhitda tarbiya topgan yosh chog'ida oila

davrasida o'qiladigan Navoiy va Fuzuliy g'azallaridan, musiqadan lazzat oladi, eshitganlarini darhol yodlaydi, ham ijro eta boshlaydi. Yosh san'atkorimiz dastlabki ta'limni ammasi Bashoratxon Jamilova hamda Orifxon otin (shoir G'afur G'ulomning buvisi)dan oladi. 1920-yillarda Shayhontohurda Saodatxonim yenikeeva rahbarligida ochilgan "Zebunniso" nomli birinchi o'zbek xotin-qizlar bilim yurtiga o'qishga kirib, san'at va adabiyotdan dastlabki ma'lumotlarga ega bo'lib, pianinoda musiqa chalishni, dutor chertishni o'rganadi. Shohidaxonim o'z davrida faol o'zbek qizi sifatida savodsizlik kurslarida o'qituvchilik qiladi, turli mavzularda suhbatlar o'tkazib, san'at to'garaklarida o'z bilganlarini yoshlarga o'rgatadi.

Shohida Mahzumova "hammadan zaruri bilim olish" degan nomni qattiq ushlab olib, o'qishni davom ettiradi. 1926–27-yillarda "Ishchilar" fakultetida o'qiydi. Shu davrlarda o'zbek raqs san'atining qobiliyatli namoyondalaridan Ali Ardabus rahbarligida bilim yurti huzurida tashkil topgan badiiy to'garakda faol qatnashadi va birinchi bo'lib Oydin (Manzura Sobirova)ning "Yangilikka qadam" asaridagi bosh rolni sahnada muvaffaqiyat bilan ijro etadi.

Sh.Mahzumova "Ishchilar" fakultetida o'qib yurgan paytida o'zining sevgan teatr san'ati sahnasida havaskor sifatida muttasil ishlab, Gogolning "Revizor"i, Ostrovskiyning "Bankrot" asarlaridagi bosh rollarni mahorat bilan ijro etganida o'zining iste'dodini yorqin namoyish qiladi. Teatr san'atidan bir qadar tajriba va ma'lumotga ega bo'lgan Shohidaxonim 1929-yilda san'at institutiga o'qishga kirib, tajribasini jiddiy sur'atda oshirib, murakkab rollarni ijro eta boshlaydi.

Shohida Mahzumova "Farhod va Shirin" pyesasida Shirin, G'ulom Zafariyning "Halima" nomli musiqali dramasida Halima, Hamza Hakimzoda Niyoziyning "Boy ila xizmatchi"sida Gulbahor, Shillerning "Makr va muhabbat"ida Luiza, "Qaroqchilar" ida Amaliya, Komil Yashin va Amir Umariyning "Hamza" nomli asarida Sanobar, Bahrom Rahmonovning "Yurak sirlari"da Surmaxon rollarini ajoyib mahorat bilan ijro etadi. Odil Yoqubovning "Aytsam tilim, aytmasam dilim" asarini o'zi sahnaga qo'yib, bundagi mas'uliyatli

rollardan Huri rolini, Hamzaning "Xolisxon" ("Paranji sirlari") asarida Zebixon rolini mahorat bilan o'ynaydi. Shohida Mahzumova Gulbahor va Sanobar rollarini Moskva sahnasida ijro etganda moskvaliklarning unga juda yuksak baho berib, gazetalarda yozishlari uning ajoyib iste'dodidan darak bergan edi.

Tabiatan san'at shaydosi bo'lgan kamtarin inson Shohidaxonim Mahzumova Hamza nomidagi (hozirgi milliy drama teatr)da ham faoliyat olib borib, o'zbek xotin-qizlaridan birinchi rejissyor bo'lish sharafiga muyassar bo'lib, o'z hayotining 35 yildan ortig'ini san'atga bag'ishladi. "Uning ijrosida yaratilgan obrazlarning g'oyaviy-badiiy puxtaligi, yorqin va tipikligi, nozik harakatlari o'ziga hos joziba va fusunkorligi tomoshabinlar qalbida chuqur iz qoldiradi" deb talqin qiladi sharqshunos olimi.

Sh.Mahzumova o'z faoliyati davomida teatr san'atini rivojlantirishda qo'shgan hissalarini evaziga, unga 1994-yilda "O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist" degan faxriy unvon berildi. Shu bilan bir qatorda teatr san'ati sohasida ko'plab iste'dodli shogirdlarni yetishib chiqishida ham faol xizmat qildi. 1962-yilda esa dotsentlik ilmiy darajasini olishga muvaffaq bo'ldi. U tom ma'noda o'zbek ayollari orasida birinchilardan bo'lib o'zining teatr maktabini yaratdi. Bu maktabdan respublikamizda faoliyat olib borib, xalq nazariga tushgan Oydin Norboeva, To'liqin Tojiev, Tamara Jabborova, Nosirjon Ustaboev va boshqa ko'plab san'atkorlar bahramand bo'lib, xalqqa tanildilar.

Xotin-qizlar masalasi insoniyat tarixida hamisha o'ziga xos murakkab muammo bo'lib kelgan. Millionlab Turkiston ayollari qismatini o'z ichiga olgan bu ijtimoiy-siyosiy masalani XX asr 20-yillarining ikkinchi yarmida bolsheviklar o'z andozalari asosida keskin hal qildilar. Turkiston xotin-qizlarining hayoti qadimdan musulmonchilik qonuniyatlari va an'analari asosida qurilgan bo'lib, sovet davrida ana shu diniy qadriyatlar va an'analar "xurofot" sifatida qoralanib kelindi. An'analарimizdagi, qadriyatlarimizdagi milliylik, ayollarga bo'lgan hurmat va e'zozlash sifatleri mutlaqo unutildi.

Sovet hukumati o'rnatilgach, ayollarning butunlay yangi avlodini, ularni faqat oilani o'ylaydigan shaxslarni emas, balki ko'proq jamiyat ijtimoiy, siyosiy hayotida erkaklar bilan teng asosda faol ishtirok etishni istaydigan shaxslar qilib tarbiyalash asosiy vazifa qilib qo'yildi.

Bu jarayonni sun'iy ravishda tezlashtirish maqsadida unga zarbdor safarbarlik xususiyatini berib, 1926-yilning sentyabr oyida O'rta Osiyo Partiya komitetlarining xotin-qizlar bo'limlari xodimlari ishtirokida kengash o'tkazildi va u yerda xotin-qizlar orasida olib borilayotgan ishlarni jadallashtirish va uni majburiy ravishda o'tkazishga qaror qilindi. Bu majburiy tadbir "Hujum" deb ataldi, ya'ni hujum uslubida ayollar muammosini hal qilish siyosati ustun bo'la boshladi. Bu kompaniyani o'tkazish uchun 1926-yil dekabr oyida O'rta Osiyo respublikalari va xususan O'zbekistonda maxsus komissiyalar tuzildi. Xotin-qizlar ozodlikka chiqarishning eng muhim vazifalaridan biri paranjiga qarshi kurash edi. 1927-yil 8-mart kuni O'zbekistonda bo'lgan yuzlab mitinglarda qatnashgan minglab xotin-qizlar o'z paranjilarini tashladilar. Lekin bu ijtimoiy-siyosiy tadbiri o'tkazishda o'sha davrda mavjud bo'lgan ijtimoiy ahvol, milliy-ma'naviy dunyoqarash, oiladagi nihoyatda nozik bo'lgan erkak bilan ayol o'rtasidagi munosabat, islom qadriyatlari, oila va ayollar masalasidagi mavjud an'analar, urf-odatlar inobatga olinmadi. "Hujum"ning mohiyatini tushunib yetmagan ba'zi bir partiya xodimlari o'zlari bilmagan holda unga zid harakatlar qilganliklari tarxii hujjatlaridan ma'lumdir.

O'tgan asrning 20–30-yillari O'zbekiston tarixida o'z ahamiyati jihatidan juda muhim voqyealar bilan tavsiflanadi. Bunday voqyealar jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy-mafkuraviy holatida muayyan siljishlar, ayrim ijobiy o'zgarishlar bilan birga, ayni paytda, jiddiy yo'qotishlar kishilar ijtimoiy ongida an'anaviy ravishda mavjud bo'lgan milliy psixologik-ruhiy holatning o'zgarishi, bir-biriga zid dunyoqarashning yuzaga kelishi asnosida rivoj topdi.

XX asrning so'nggi o'n yilligi va XXI asrning boshlari ayolning jamiyatdagi tutgan o'rnini qayta baholash asri bo'ldi. Bugungi kunda ayolning qadr-qimmatini,

uning oiladagi, ishlab chiqarishdagi, ijtimoiy va siyosiy hayotdagi ahamiyatini insoniyat tomonidan qayta mushohada qilinish jarayoni davom etmoqda. Xotin-qizlarning jamiyat hayoti va boshqaruvda ishtiroki O'zbekiston mustaqil davlatining barqaror rivojlanishining muhim jihatlaridan biridir.

Shuning uchun ham mustaqil O'zbekistonning ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy rivojlanishi jarayonida insonning, shu jumladan ayollarning o'z salohiyati va iqtidorini ro'yobga chiqarishi masalasi dolzarb masalalardan biriga aylandi. O'zbekiston xotin-qizlari, birinchidan, tom ma'noda katta va ijtimoiy kuch sifatida, ikkinchidan, salohiyatli iqtisodiy faol mehnat resursi sifatida, uchinchidan, oilaviy-maishiy munosabatlarda milliy an'analarni yoyuvchi sifatida o'zini namoyon qilmoqda. Mamlakatimizda xotin-qizlar ijtimoiy faolligini oshirish maqsadida qirqdan ortiq muhim konseptual hujjat va qonunlar qabul qilindi. Bugun davlat miqyosida xotin-qizlarga bo'lgan e'tibor ortib bormoqda. Ularning bilimli bo'lishi, ilm-fan sohalarida yuksak marralarga chiqishi, huquq va manfaatlari qonunchilik hujjatlari va hatto yangilangan konstitutsiyada ham alohida mustahkamlab qo'yilishi borasida katta ishlar amalga oshirilmoqda. Prezidentimizning ta'biri bilan aytganda "yer yuzidagi har qaysi jamiyatning madaniy darajasi uning ayollarga nisbatan munosabati bilan belgilanadi" [13]. Demokratik davlatning eng muhim ko'rsatkichlaridan biri, ma'lumki, ayolning jamiyatdagi mavqeyi va, eng avvalo, uning iqtisodiyot va boshqaruvda ishtirok etish darajasi bo'lib hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh assambleyasining 75-sessiyasida so'zlagan nutqida dunyoning 11 ta global muammolari qatorida gender tengligi masalalari haqida gapirib, O'zbekistonda gender siyosat davlat ahamiyatiga molik masala ekanligi, ayniqsa, yangi parlament tarkibidagi deputat xotin-qizlar soni bugungi kunda 2 barobarga oshganligi ta'kidladi [13].

Yuqorida berilgan turli imkoniyatlarga qaramasdan, mamlakatimizda xotin-qizlar madaniyatini oshirish va ularni hayotini yaxshilash borasida ba'zi bir salbiy holatlar ham uchrab turibdiki, bular xotin-qizlar shaxsiga nisbatan noo'rin

munosabatlarni keltirib chiqarmoqda. Bunday ayanchli holatlarga qarshi faqat ayollarni ma'rifatli qilish bilan javob berish mumkin. Ular o'zlarining haq-huquqlarini bilib, jamiyatning faol a'zosiga aylanishi hamda oilaning mustahkam ma'naviy ustuni bo'lishi uchun ham ma'rifatli bo'lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Behbudiy M. *Padarkush*. – Samarqand, 1911. – 40 b.
2. Abdurauf F. *Oila*. – Buxoro, 1916. – 60 b.
3. Yoqubova S., Maqsudova M. *Muallimalik masalasi // Sadoi Turkiston*. – 1914. – № 20.
4. *Xotunlarda ilm maorif // Oyna (1914–1915)*. – Toshkent, 2001. – 72-b.
5. Fatxiddinzoda Z. *Huquq nisvon // Sadoi Turkiston*. – 1914-yil 10-dekabr.
6. Ishoqxon I. *Tarixi madaniyat // O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi. Inv. Ne 10117 To'raqo'rg'on, 1925.* – 137 b.
7. *Bir musulmon // Turkiston viloyati gazetasi, 1912-yil 20-sentyabr.*
8. Azimiy A. *Ta'lim va tarbiya // Oyna*. – 1915 yil 5 fevral.
9. Abdusalom A. *Ta'lim va tarbiya // Oyna*. – 1915 yil 5 fevral.
10. Muzaffarzoda R. *Yangi yildan eski tilaklar // Sadoi Turkiston*. – 1914 yil 2 yanvar.
11. Muzaffariya S. *Ayb o'zimizda // Sadoi Turkiston*. – 1914 yil 23 avgust.
12. Azizzoda L. *Yangi hayot kurashchilari*. – O'zbekiston: Fan, 1976. – 128 b.
13. *O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 75-sessiyasidagi nutqidan, 2020-yil 23-sentyabr.*